

Pərviz Ağasəməd oğlu Yəhyalı

Göyçay rayon təhsil sektoru

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

yehyaliperviz@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ZOOMORF KOMPONENTLƏRƏ DAİR

Xülasə

Mənəvi mədəniyyət insan zəkasının yaratdığı, onun iç dünyasından xəbər verən, arzu və istəklərindən doğan maddi mədəniyyətlə kəskin sərhəd ayrılığı olmayan mədəniyyətdir. Buraya adət və ənənələr, din, fəlsəfi görüşlər, inam və etiqatlar, xalq yaradıcılığı daxildir. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti, onun tarix boyu keçdiyi inkişaf mərhələləri ilə, zamanla formalaşdırdığı dəyərlərlə mübarizə tarixi ilə zəngin bir irs təşkil edir. İnəm və inanc dünyasında hifz edib yaşatdığı zoomorfik komponentlər minilliklərdən boylanan canlı tarixdir. Təsərrüfat məşğuliyyəti, təbiətlə ünsiyyəti özündə ehtiva edən zoomorfik elementlər holavarlarda, sayaçı sözlərdə, əmək nəğmələrində, bayatılarda, dastan və rəvayətlərdə, əfsanələrdə, nağıllarda, oxşama və əzizləmələrdə, atalar sözlərində, məsəllərdə, tapmacalarda öz əksini tapmışdır. Landşaft, iqlim amili ilə bağlı yerli coğrafi arealda yaşayan fauna şübhəsiz insan mənəvi dünyasında önəm daşıyan yer tutur. Tədqiq edilən tədqiqat subyekti məqalənin imkan verdiyi həcm səviyyəsində araşdırılaraq aşağıdakı nəticəyə köklənir.

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti bu mədəniyyətin əhatə etdiyi sahələrin hamısında zəngin zoomorf etnoqrafik rəngarəngliyə malikdir. Bu inam və etiqatların alt qatlarında insanın özünü və dünyanı dərk etmə istəyi, hümanist yanaşılan insan-təbiət münasibətləri durur. Ən başlıcası isə həşəratlardan tutmuş iri məməlilərə qədər faunanın insan həyatındakı əvəzsiz roluna çox böyük hörmətlə yanaşılması, təbiətin bəxş etdiyi bütün canlılara öz mənəvi dünyasında məhəbbətlə yer verməsi ana xətt təşkil edir.

Açar sözlər: *zoomorf, azıxantrop, canlılar, fauna, təbiət*

Parviz Agasamed Yahyali

On zoomorphical components in the spiritual culture of the people of Azerbaijan

Abstract

Spiritual culture is a culture created by the human intellect, which reveals its inner world, and has no sharp boundary with the material culture born of its desires and aspirations. These include customs and traditions, religion, philosophical views, beliefs and creations, folk art. The spiritual culture of the Azerbaijani people is a rich heritage with the stages of its development throughout history and the history of struggle with the values formed over time. The zoomorphic components it preserves in the world of faith and belief is a living history that spans thousands of years. Zoomorphic elements, which include economic activity and communication with nature, are reflected in holavars, counting words, labor songs, bayats, sagas and legends, legends, tales, parables, proverbs, and riddles. Due to the landscape and climatic factors, the fauna living in the local geographical area undoubtedly occupies an important place in the human spiritual world. The research subject is researched at the level allowed by the article and is based on the following conclusion.

The spiritual culture of the Azerbaijani people has a rich zoomorphic ethnographic diversity in all areas covered by this culture. Underlying these beliefs and convictions are man's desire to understand himself and the world, and his humanistic approach to human nature. The main thing is that the invaluable role of fauna in human life, from insects to large mammals, is highly respected, and that all living things endowed by nature are lovingly placed in their spiritual world.

Keywords: *zoomorph, azyxanthropus, creatures, fauna, nature*

Giriş

Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyəti onun məskun olduğu coğrafi oikonomla, əhatə olunduğu flora və fauna ilə, məşğuliyyət və həyat tərzilə biavasitə bağlıdır. Şübhəsiz insanların xalq tarixi, birlik formasının oturuşduğu zamana qədər keçdiyi yol, icma, tayfa kimi ictimai birliklərdən keçmişdir. Həmin zaman kəsiyində ibtidai incəsənət, maddi mədəniyyət, təbiət hadisələrinə münasibət, arzu, istək müəyyən tarixi yol keçmiş, cıllanmış, bir növ mənəvi mədəniyyətin ilkin təzahür formaları işartı tapmışdır. Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji abidələrdən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrindən qədim dövr insanların inam və etiqatlarını da özündə bu və ya başqa formada ehtiva etdiyinin şahidi oluruq.

Tədqiqatlar göstərir ki, erkən aşəldən orta aşələ keçid dövründə iqlim soyuqlaşması baş vermiş, oddan istifadə zərurəti yaranmışdır. Odun ram olunması təkə soyuqdan qorunmaq yox, həm də qida rasiyonunun zənginləşməsinə imkan yaradırdı. Belə ki, yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olan ibtidai insanlar bəşəriyyətin ən böyük kəşfi ilə əlaqədar həyat şəraitinin yaxşılaşdırmaqla yanaşı müəyyən inam və təsəvvürlərə malik olmuşdur. Osteoloji materiallara görə, Azıx düşərgəsi ərazisində o vaxt meşə heyvanlarından ayı, Qafqaz bəbiri, maral, qaban, xallı maral, vaşaq, çöl və meşə-çöl heyvanlarından at, uzunqulaq, kərgədan, uzunbuynuzlu öküz yaşayırdı (6, s.57).

Azıx düşərgəsinin V təbəqəsindən 1) yaşıl qurbağa; 2) yunan tısbağası; 3) adi kirpi; 4) nalburun megelli yarasası; 5) böyük nalburun; 6) şişqulaq bayquş; 7) adi uzunqulaq bayquş; 8) canavar; 9) çaqqal; 10) tülkü; 11) porsuq; 12) dələ; 13) mağara kaftarı; 14) qamışlıq pişiyi; 15) vaşaq; 16) bəbir; 17) mağara ayısı; 18) qonur ayı; 19) himalay ayısı; 20) çöl donuzu; 21) cüyür; 22) Mesopotomiya maralı; 23) nəhəng maral; 24) Qafqaz maralı; 25) ceyran; 26) dağ keçisi; 27) bizon; 28) vəhşi at; 29) vəhşi uzunqulaq; 30) merka kərgədani; 31) dovşan-rusok; 32) pişşuk; 33) pişşuk- arəpi; 34) oxlu kirpi; 35) adi taxıl siçanı kimi fauna qalıqları tapılmışdır (1, s.49).

Tağlar Paleolit düşərgəsindən tapılmış fauna qalıqlarının elmi tədqiqatını işləyən bioloq professor Dəmir Hacıyevin qənaətinə görə bu Paleolit düşərgəsində yaşayan qədim insanların ovçuluq təsərrüfatında əsas yeri maral, at və mağara ayıları tutmuşdur (1, s.51). Şübhəsiz Azərbaycan ərazisindəki insanların qidalanması üçün ovçuluq əsas sahə olmaqla yanaşı həm də onların ilkin inanc və etiqadlarını da və ya digər formada özündə ehtiva edirdi. İbtidai insanların inanclarını tədqiq edən əksər qism tədqiqatçılar fauna ilə bağlı mənəvi düşüncə tərzini axirət dünyasına inamdan çox əvvəl olduğunu birmənalı qəbul edirlər. Həm Cənubi Qafqazda, həm də Ön Asiyada axirət dünyasına inam Orta Paleolitə aiddir.

Alt Paleolit dövründə isə artıq ibtidai insanların fauna inancları şüurlarına hakim idi. Azıx mağarasında tapılmış ayı kəlləsi üzərindəki çərtmələr azıx adamının mənəvi dünyasından xəbər verir. Həmin çərtmələrin yeddisi paralel şəkildə olması heç də təsadüfi deyildir. Çox böyük ehtimalla gözlə yaxşı müşahidə olunan, yerə ən yaxın səma cismi olan ayın frazalarındakı yeddiqat azıxantropun qədim kosmologiyasının beşiyi başında durmasını təsdiq edir (6, s.76).

Azıxantropun ayı kəlləsinə sitayiş totemimizmin ilkin təzahürüdür. Mağaranın gizli guşəsindən tapılan ayı kəllələrindəki yeddi çərtmə sitayiş obyektinə məhz müqəddəs hesab olunan sayın əlavə olunması düşünüən insanın inanc təsəvvürlərinin heç də bəsit olmamasından xəbər verirdi. Ümumiyyətlə, yeddi sayı ilə bağlı inanclar kifayət qədər qədim tarixi köklərə bağlıdır (23, s.89).

Mezolit dövrü abidələrində də fauna ilə bağlı çoxsaylı tapıntılar əldə edilmişdir. Həmdə artıq tarixin bu dönməndə daş dövrü insanı axirət dünyasına inamın min illər daşıyıcısı olduğu totem sitayişlərinin mürəkkəb və rəngarəng palitrasını yaratmışdır. Tarixin sonrakı mərhələlərində; Neolit, Eneolit, Erkən, Orta və Son Tunc dövrü abidələrindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrində zoomorf ornamentli bəzək, zinət əşyalarında eləcə də, məişətdə işlədilən qabların üzərindəki naxışlarda fauna ünsürlərinə daha çox təsadüf edilir. Eneolit dövrünün son mərhələsində atın əhliləşdirilməsi (Əliköməktəpə) (11, s.143), sonralar ona sitayiş edilməsi bu dövr insanının mənəvi dünyasında xüsusi önəmə malik idi. Ümumiyyətlə, arxeoloq H.Cəfərov atçılığın geniş inkişafı ilə “at totemi”, ata sitayiş kimi yeni ünsürlərin formalaşdığını qeyd etmiş və kurqanlarda at dəftini bununla əlaqələndirmişdir (11, s.146). Kültəpə abidələrindən və Mingəçevir kurqanlarından tapılmış arxeoloji materiallar atçılıqdan, atın müqəddəsləşdirilməsindən, ona sitayiş edilməsindən xəbər verir (7, s.250). Tarixi etnoqrafik ədəbiyyatda eləcə də folklor nümunələrində atlarla bağlı bir çox deyimlər, xüsusi önəm daşıyan məqamlar kifayət qədərdir. Atların təsərrüfat həyatına, gündəlik məişətə daxil olmasının yaşı Eneolit dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycanda yerli əhali həmişə yaxşı atın qədrini bilmiş, atı igidlə eyniləşdirmişdir, onun vəfasını, sədaqətini vəsf etmişdir.

Dər gülü, at igidə
Varın var, çat igidə
Dar gündə, dar ayaqda
Qardaşdır at igidə (16, s.33).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda atçılığa verilən dəyər dərin köklərə malikdir. Belə ki, Y.İ.Hummelin Xocalı kurqanından tapdığı daş qutu qəbrdən iki at skleti aşkar edilmiş, həmin atları bəzəmək üçün cürbəcür balıqqlağı, pasta, əqiq muncuqlardan istifadə edilmişdir (20, s.105). Bu gündə bir sıra Avropa muzeylərində Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji abidələrdən tapılmış at əsləhələti nümayiş olunur. At kultuna inanc totemizmin sırf maddiyyatla yox, insanların idraki proses dərinə doğru addımıdır. Totemik sinvolizm praktik ehtiyaclar ucbatından yaranaraq öz növbəsində ictimai istehsalın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. O dövrdə isə ictimai istehsal heyvanlarsız və bitkilərsiz qeyri-mümkün idi (22, s.147). At zoomorfik onqon kimi türkdilli xalqların məskun olduğu arealda yayılmasını orta əsr mənəvi mədəniyyət abidələrindən görmək olur. Kitabı Dədə Qorqud dastanlarında ata verilən xüsusi önəm buna canlı sübutdur. Bu abidə də canavarın və aslanların oğuzların əcdadı olması da qırmızı xətlə keçir. Totemizmin əqidəsinə görə heyvanın ətinə yemək olmaz. Qədim türklərdə boz qurd, ayı, göyərçin, ilan, tısbağa totem sayılmışdır (17, s.298). Canavar Azərbaycan xalqının soykökündə duran oğuzlarda və ona qan yaxınlığı olan uyğurlarda zoomorfik onqon olmuşdur (21, s.67). Azərbaycan folklorunda heyvanların bir sıra ziyanverici xüsusiyyətlərinə baxmayaraq onların əksəriyyəti müqəddəs hesab olunur (5, s.278). Yeri gəlmişkən bioloqların araşdırmalarında heyvan və həşəratların təsərrüfat əhəmiyyəti ilə yanaşı ziyanverici xüsusiyyətləri də bir qayda olaraq qeyd edilir. Mənəvi mədəniyyətin müxtəlif zoomorfik komponentlərində bu məsələyə baxış bir mənalı deyil. Belə ki, dastan və nağıllarda, yuxu yozmalarında, rəvayət və əfsanələrdə, mifoloji mətnlərdə, aşiq yaradıcılığında zoomorfik ünsürlər həm xeyirxah həm də, ziynalı tərəfdən özünü göstərir. Bəhs etdiyimiz məsələ ilə bağlı tamamilə xam mövzu olan cücü və həşəratlarda mənəvi mədəniyyət kontekstində iki qismə bölünür.

Qarışqa, arı zəhmətkeşlik simvolu kimi xarakterizə olunur. Pərvanə və kəpənək də həmçinin xeyir qüvvələrin gözəlliyi bəlgəsi, müjdəçisi hesab olunur. Belə ki, XIX əsr, XX əsrin ilk yarısı üçün toplanmış mifoloji mətnlərdə adı çəkilən cücü və həşəratlar bir qayda olaraq yaxşı mənada verilir. Pərvanə və kəpənək rəvayət və əfsanələrdə, aşiq yaradıcılığında xüsusi simpatyanın rəğbətini olması ilə fərqlənir. Maralqı nüanslardandır ki, kəpənəklərin böyük əksəriyyəti mütləq mənada ziyanverici olduğu halda bəs niyə mənəvi mədəniyyətin müxtəlif qollarında məxsusi rəğbət obyektinə olmuşdur. Aşiq yaradıcılığında kəpənəklərin vəsvi yaz, yay aylarının təbiət gözəlliyi ilə eyni tərənnüm edilir. Maralqdır ki, XIX əsr mənəvi mədəniyyət yaradıcısı estetik zövq aldığı kəpənək uçuşunu yalnız öz müşahidə qabiliyyətinə istinad edəcək verdiyi halda son elmi araşdırmalar kəpənəklərin uçuş dinamikasını mövsümi və sutkalıq fəallıq dövrünü yumurta qoymağı mayalanma frazası ilə əlaqələndirilir (18, s.28). Sadə, yığcam bir sözlə, dərin poetik mənə çalarlarını özündə ehtiva edən bayatılarda kəpənəklər və cırcıramalar çox incə həssaslıqla estetik zövq mənbəyi kimi verilir. Yeri gəlmişkən xalqın əsrlər boyu yaşam tərzini mübarizəsini təbiətə məhəbbətini özündə əks etdirən bayatılarda kifayət qədər zoomorf komponentlərə rast gəlmək olur (10, s.3-6).

Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin əsas qollarından sayılan xalq dastanlarında da zoomorf ünsürlərlə zəngin olan detallar vardır. Dastanlarda eynən əfsanə və rəvayətlərdə olduğu kimi ceyran, cüyür, ilan, canavar, at, öküz kim fauna nümunələrinin dilindən canlı insan danışığını “eşitmək” olur. Azərbaycan dastanlarının ayrı-ayrı sujet xətlərində zoomorfik komponentlər az deyil.

Mənəvi mədəniyyətin nağıl qolunda da zoomorfik çalarlar öz sambalına görə seçilir. Azərbaycan nağıllarında heyvanlara münasibət daha qabarıq onların dilindən söylənilən didaktik əhəmiyyətli ibrətamiz hekayələr böyük maraq doğurur. Qara at (9, s. 184-189), Tülkü baba və Hacıkeylək (9, s.238-243), Hiyləgər keçisi (9, s.243-245) nağılları qeyd olunan baxımdan diqqət çəkir. Nağıllarda tülkü, qarğa hiyləgərliyin simvolu kimi verilir, fağır və məsum təqdim olunan heyvanlar isə ahu, dovşan, cüyürə rəğbət bir qayda olaraq qırmızı xətlə keçir. Şir və canavarlar isə əzəmətin simvolu kimi xarakterizə edilir. Yenə maraq doğuran cəhətlərdən biri odur ki, insanların təsərrüfat məşguliyyətində canavara tülküdən çox ziyanverici olduğu halda ona daha çox rəğbət bəslənilir. Görünür uzaq keçmiş əcdadların totemik

inancının nağıl və əfsanələrdə rəvayətlərdəki izi məhz bu simpatiyayı şərtləndirir. Heyvanların dəyərləndirilərək insanlar sisteminə salınması tarixi-etnoqrafik köklərə bağlıdır ki həmin sistemin formalaşmasının izləri əsrlərlə min illərlə ölçülür. Cənubi Qafqazda ta qədimdən təsərrüfat məşğuliyyətləri sırasında qoyunçuluq da xüsusi çəkiyə malikdir. Qoyunu bərəkət rəmzi hesab edən maldarlar bu sahə ilə bağlı oturmuş inanc sistemi yarada bilmişdir. Qoyunçuluqla bağlı etnoqrafik özəlliklərin məhəlli xüsusiyyətləri olsa da bütövlükdə onları ümumxalq səciyyədə təsnif etmək olur. Şirvan bölgəsində “Qoyunun dölü düşəndə tərəkəmə üzünü qırxdırmaz yoxsa quzu ölür”, “Duz günü və ertəsi qoyun qırxmazlar”, “Heyvan ördükdən gələn vaxt çörək yeməzlər” deyirlər adamın onda ruzisi azalar (19, s.39). Bolluq mənbəyi kimi davarlar tərənnüm edilir sayacı nəğmələrində arzu və istəklər dilə gətirilirdi.

Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun,
Çoban səndən küsübdür,
Südünü ver, barış qoyun

Və ya

Nənəm, a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamamı tez elə
Qırıldı uşaq qoyun (15, s.225).

Xalq inam və etiqatlarında heyvanlara münasibət onların uğur rəmzinə çevrilməsi, bəzilərinin isə şər aspektdən simvolizəsi bir tərəfdən dolanışq, digər tərəfdən isə təbiəti dərk etmək arzusundan qaynaqlanır. Xalq inam və sınaqlarında uğurlu və uğursuz nəticələr zoomorf komponentlərlə zənginləşmə prosesinin süzgülündə elə cilalanmışdır ki, artıq onun bir çox elementləri mənəvi dünyanın ayrılmaz hissəsinə çevrilərək ümumxalq vəsiqəsi qazanmışdır. Sürüdə, naxırdan ayrılmış, yaxud gecə kövşəndə qalmış heyvanın qurd-quşa yem olmaması üçün də ayrıca ovsun ayini icra edilmişdir. Heyvan sahibi ağzı açıq bıçağı sanki canavar ağzı bilir və

Yağladım, zağladım,
Qurdun ağzın bağladım (3, s.386).

Yuxu yozmalarında at muad, qoyun bərəkət, göyərçin əminamanlıq, sağsağan xeyirxəbər, qatır dözümlük, ilan yol, tülkü hiylə ilə rastlaşmaq, dəvə var dövlət rəmzi hesab olunur. Bəzi heyvanların yuxuda görülməsi isə regionlar üzrə müxtəliflik təşkil edir. Məlumdur ki, qədim Misir mifologiyasında pişik önəmli yer tutur. Azərbaycan yuxu yozmalarında isə pişiyə münasibət bölgələr üzrə fərqlidir. Yuxuda ağ pişik görmək uğurlu, qara pişik görmək isə düşər-düşməzliklə əlaqələndirilir. İnsan röyasında inək görürmüsxə bu mütləq yaxın günlərdə onun sevinəcəyinə dəlalət edir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində, Cənubi Qafqazda qədim və antik dövr üçün hələlik dəvə skeleti tapılmamışdır. Ancaq antik dövr müəlliflərindən Klavdi Elian Azərbaycan ərazisinə daxil olan Kaspiana əyalətindən bəhs edərkən burada yerli əhalinin çoxu dəvə saxladığını və əyyanların dəvə yunundan toxunmuş yaraşıqlı paltarlar geydiyindən xəbər verir (16, s.41). Etnoqrafik ədəbiyyatda dəvəni heykələ bənzədirlər. “Övladda nəvə dövlətdə dəvə” deyən xalq bir sıra toponimlərdə də dəvə ilə bağlı yerd-yurd adları adlandırılar; Lökbatan, Dəvəçi, Sarvanlılar, Lökqalası bu baxımdan maraq doğurur.

Azərbaycanda Mezolit dövrü abidələrində Qobustan qayaüstü təsvirlərində dəvə təsvirləri var. Bundan başqa, xalq təbabətində dəvə südü bir sıra xəstəliklərin əvəzsiz dərmanıdır. Belə ki, dəvə südü mədə-bağırsaqlar xəstəliklərinin, boğaz ağrısının, göy öskürəyin müalicəsində çox faydalıdır. Astma və tənginəfəs xəstələrin bir neçə gün iki stəkan dəvə südü içməsi məsləhət görülür (13, s.130). Dəvə yunundan toxunmuş paltarlarında müalicəvi əhəmiyyəti var.

Dəvələr həddindən artıq həssas heyvandır. Onlar sahibləri tərəfindən edilən pisliliyi heç vaxt unuturlar. Təsədüfi deyildir ki, “dəvə kimi kinli”, “ovsarı uzunqulağa bağlanmağı bağışlamamaq” deyimləri xalq arasında geniş yayılmışdır. Zərb-məsəllərdə, tapmacalarda, layla və oxşamalarda zoomorfik elementlər özündə dərin tarixi qatlar hifz etməsi və totemik ünsürlərin ilkin formasına qismən dəyişiklik edilməsi ilə bu günə qədər yaşayır.

Müasir dövrümüzdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində kənd, həyət və bağlarında, giriş qapılarında qoyun, it, keçi kəllələrinin asılmasına təsadüf edilir. Bu əslində göz dəyməsin, bəd nəzərdən

qorunma “funksiyası” yerinə yetirən inam olsa da İslamın qadağan etdiyi totemizmin bu və ya digər formada hifz edilib saxlanmasıdır.

Kitabi Dədə Qorqud dastanlarında Salur Qazan xanın kökünün qaplanla, aslanla, Sunqur quşu ilə ilişkilənməsi onun uzaq keçmişlərlə, mifik dünya ilə bağlı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir (21,s.78). Əslində bu zoomorfik onqon günəş kultu ilə çulğalaşır. Diqqətdən yayınmayan məqamlardan biri də odur ki, zoomorfik təsəvvürlərlə zəngin olan baxışlar sistemində günəş elementləri də öz əksini tapmışdır. Məsələn yaz, yay aylarında zərdüştizimə etiqad edən insanların bayram təqvimlərinə nəzər salanda maldarlıqla bağlı özül üzərində ayınlar diqqət çəkir (12, s.59). Beləliklə zoomorfik komponentli baxışlar sistemindəki totemik ünsürlər təkallahlığa öz içərisində zəmin hazırlamaqla yanaşı inam və etiqadlarının məcmusunda öz canlı təbiət dostlarının bir ümumi himayəçisini də yaratmışdılar. Bu istək öz duyğu dünyasında yaratdıqlarının əvvəl formalaşanlara loyallığının təminat zəmanəti idi. Özündən sonra gələn dünyəvi dinlərin heç biri nə xristianlıq, nə də islam zoomorfik dini təsəvvürləri sıradan çıxara bilmədi. Bəzi məqamlarda isə onların mövcudluğu ilə nəinki barışdı, hətta öz qanunlar sırasına qatdı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Arxeologiyası 6 cildə. (2008). (Əsədulla Cəfərovun elmi redaktorluğu ilə) I cild. Bakı, Şərq-Qərb.
2. Azərbaycan Etnoqrafiyası 2 cildə. (1988). Bakı, Elm.
3. Azərbaycan Etnoqrafiyası 3 cildə. (2007). (Teymur Bünyadovun elmi redaktorluğu ilə) I cild. Bakı, Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan Etnoqrafik məcmuəsi IV buraxılış. (1981). Bakı, Elm.
5. Azərbaycan Folklor Antalogiyası 2 kitabda. (1968). Bakı, Elm.
6. Azərbaycan Tarixi 7 cildə. (2007). (İqrar Əliyevin elmi redaktorluğu ilə) I cild, Bakı, Elm.
7. Azərbaycan Mifoloji mətnləri. (1988). (Tərtib edən Asif Acalov). Bakı, Elm.
8. Azərbaycan Nağılları 5 cildə. (2005). III cild, Bakı, Şərq-Qərb.
9. Azərbaycan Nağılları 5 cildə. (2005). IV cild, Bakı, Şərq-Qərb.
10. Bayatılar. (1985). (Tərtib və ön söz prof. Vaqif Vəliyev). Bakı, Yazıçı.
11. Cəfərov, H.F. (2000). Azərbaycan e.ə IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı, Elm.
12. Dadaşzadə, M. (1985). Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm.
13. Əfəndiyev, S., Rəcəbov, A. (1992). Azərbaycan xalq təbabəti. Bakı, Azərənəşr.
14. Əlibəyzadə, E. (1998). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik.
15. Həvilov, H.A. (1991). Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm.
16. Həvilov, H.A. (1993). Martda mərək. Bakı, Elm.
17. Muxtarova, Ə. (2013). Türk xalqlarının tarixi. Bakı, Adiloğlu.
18. Qazi, S.Q. (2022). Azərbaycanda şəkər zərərvericiləri (böcəklər və kəpənəklər) təsərrüfat əhəmiyyətli növləri bioekoloji xüsusiyyətləri və bioloji tənzimlənməsində etnomofaqların rolu (fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı) Bakı.
19. Qəniyev, S.H. (1997). Şirvan folklor mühiti. Bakı, Ozan.
20. Qədirova, N.A. (2015). Azərbaycanın Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin materialları Avropa muzeylərində. Bakı, Elm və təhsil.
21. Seyidov, M. (1990). Yaz bayramı. Bakı, Gənclik.
22. Şükürov, A. (1995). Mifologiya 3-cü kitab. Bakı, Elm.
23. Yəhyalı, P.A. (2000). Azərbaycan folklorunda və mifologiyasında saylarla bağlı inamlara dair (Azərbaycan tarix qurumu respublika elmi konfransının materialları). Bakı, Elm.

Göndərilib: 01.05.2022

Qəbul edilib: 02.06.2022